

Ілляшев М.І.,
аспірант
Науково-дослідного інституту
приватного права і підприємництва
імені академіка Ф.Г. Бурчака
Національної академії правових наук України

УДК 347.51
DOI 10.32782/2663-5666.2025.1.4

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ ЗА ДІЇ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ ТА ДІЇ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ, ЩО НАЛЕЖАТЬ ДЕРЖАВІ

Вступ. Держава, як особливий публічно-правовий суб'єкт, наділена здатністю брати участь у цивільних правовідносинах на рівні з іншими суб'єктами цивільного права, що підвищує ймовірність порушення самою Державою, її органами чи юридичними особами публічного права суб'єктивних прав та інтересів інших учасників правовідносин. У зв'язку з цим, глибокого та комплексного наукового осмислення потребують питання правової природи притягнення Держави до цивільної відповідальності.

Цивільну відповідальність Держави найчастіше характеризують як обов'язок, що полягає у застосуванні Державою несприятливих для самої себе наслідків майнового характеру. Це породжує обставини, за яких Держава, фактично, виступає в ролі судді і відповідача одночасно, що є парадоксальним та породжує величезну кількість проблем. Включення ж Держави до кола суб'єктів цивільного права змушує дослідників відійти від традиційного розуміння деяких аспектів цивільної відповідальності, про що детальніше йтиметься далі у цій статті.

Мета дослідження. Метою цієї статті є визначення особливостей цивільно-правової відповідальності Держави за дії державних органів та дії юридичних осіб, що належать Державі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми цивільно-правової відповідальності Держави досліджували такі вітчизняні вчені як Д.В. Кравчук, М. Лещинська-Вьонцек, В.І. Ольшанченко, М.М. Хоменко, О.О. Боярський, І.С. Канзафарова, О.О. Первомайський, Н. Якимчук та інші. Деяким аспектам цивільної відповідальності Держави присвячені роботи М.М. Фролова, В.Д. Примака, В.П. Присяжнюка, О. Терепенко. Незважаючи на актуалізацію проблематики в сучасних політичних та правових реаліях і зростання загальної зацікавленості щодо ролі Держави в житті суспільства,

інтерес наукової спільноти до теми цивільно-правової відповідальності Держави за дії її органів та юридичних осіб публічного права хоч і демонструє тенденцію зростання, все ж залишається доволі незначним. На думку автора цієї статті, вітчизняному науковому доробку бракує комплексного підходу до питань співвідношення ролей Держави у відносинах цивільної відповідальності – як носія публічної влади і примусу та як рівноправного учасника цивільних правовідносин.

Виклад основного матеріалу. Слід зауважити, що цивільно-правова відповідальність Держави аналізується сучасними вітчизняними науковцями лише у контексті несприятливих наслідків, що виникають для Держави як для учасника цивільних правовідносин в результаті певної поведінки її органів. На сьогодні вчені-цивілісти є майже однастайними у визнанні того, що цивільно-правова відповідальність Держави переймає всі характеристики, принципи, функції загальної цивільної відповідальності, яка є різновидом юридичної відповідальності. У зв'язку з цим, це поняття часто аналізують через призму загальних понять юридичної відповідальності та специфіки цивільно-правової відповідальності, що дозволяє краще зрозуміти його сутність.

Розглядаючи цивільно-правову відповідальність Держави як вид загальної цивільної відповідальності, Д.В. Кравчук визначає перше поняття як безумовний обов'язок Держави в особі відповідальних органів державної влади або юридичних осіб публічного права здійснити справедливе відшкодування (компенсувати) заподіяної потерпілій особі матеріальної та (або) моральної шкоди, завданої організаційно-управлінськими, військово-політичними, організаційно-правовими рішеннями, діями та заходами органів державної влади, їх посадо-

вих осіб, службовцями, «невстановленими особами», а також шкоди, спричиненої в результаті вчинення терористичних актів, спрямованих на порушення громадської безпеки, залякування населення, провокації воєнного конфлікту, міжнародного ускладнення або з метою впливу на прийняття рішень чи вчинення або невчинення дій органами державної влади чи органами місцевого самоврядування, службовими особами цих органів [1, с. 122-123].

Цивільно-правову відповідальність Держави за дії державних органів та дії юридичних осіб, що належать Державі, можна також розглядати як прояв визнання Державою опосередкованої вини за діяльність створених нею суб'єктів. Це пояснює, чому саме Держава, поруч із фактичними завдавачами шкоди, наділена здатністю відповідати перед особами, кому була завдана шкода. Факт притягнення Держави до такої відповідальності має достатню вагу та резонанс, аби спровокувати ряд заходів, спрямованих на підвищення рівня законності та захисту прав та інтересів громадян.

Зазначене вище може розумітись як обставина, за яких Держава, фактично, притягує сама себе до цивільної відповідальності, що є доволі парадоксальним. О.О. Первомайський наголошує на тому, що ситуація, коли Держава в особі своїх органів має забезпечити притягнення самої себе до цивільної відповідальності суперечить загальновідомому юридичному судженню «неможливо бути суддею у власній справі» [2, с. 63]. Саме такі особливості змушують дослідників відійти від класичного тлумачення концепції цивільної відповідальності у застосуванні такої відповідальності до Держави.

Як відомо, правовідносини відповідальності включають в себе щонайменше два суб'єкти: з одного боку – особу, яка наділена правами та обов'язками вчиняти певні дії, а з іншого боку – особу, що має права та обов'язки вимагати вчинення або утримання від певних дій. У правовідносинах притягнення Держави до цивільної відповідальності, Держава виступає в якості двох суб'єктів одночасно: як орган, наділений правосуб'єктністю притягувати до цивільної відповідальності (шляхом прийняття рішень компетентними органами судової влади, органами державної виконавчої служби, тощо) та як суб'єкт правовідносин, який зобов'язаний понести несприятливі наслідки за завдання шкоди. Д.В. Кравчук називає це «дуалістичною» природою деліктоздатності Держави, за якої Держава є носієм суверенітету та відповідних

обов'язків у публічно-правовому розумінні та, разом з тим, прав і обов'язків як рівноправний учасник цивільних правовідносин [1, с. 121].

На думку деяких дослідників, подібне формальне «роздвоєння» ролі Держави породжує складний конфлікт інтересів. Така обставина зумовлює специфічність і проблематичність феномену цивільно-правової відповідальності Держави за дії своїх органів та дії юридичних осіб, що належать Державі, та змушує дослідників переосмислити оцінку цивільно-правової відповідальності Держави через призму примусу, як елементу юридичної відповідальності.

О.М. Шевчук визначає державний примус як метод впливу Держави на свідомість і поведінку осіб, на майно суб'єктів правових відносин, з метою попередження правопорушень, покарання чи виправлення правопорушників, поновлення порушених прав та застосовується незалежно від волі та бажання юридично зобов'язаних суб'єктів [3, с. 109]. Традиційно, примус розглядається як одна з основних ознак юридичної відповідальності, що визначає її державно-правовий характер. Шляхом примусу Держава застосовує визначені чинним законодавством негативні наслідки до завдавача шкоди у зв'язку з його фактичною поведінкою, що призвела до негативних майнових чи немайнових наслідків. Відповідно, якщо розглядати юридичну відповідальність як державно-правове явище, то під такою слід розуміти відповідальність порушника перед Державою або державним органом, на які покладений обов'язок захищати права та інтереси людини і громадянина.

Цивільна відповідальність, хоч і потребує інколи втручання публічного елемента у вигляді примусових дій, які застосовуються до завдавача шкоди, все ж відноситься до засобів правового регулювання, що визначаються сторонами та цивільним законодавством. На думку дослідниці М. Лещинської-Вьончек, первинною для цивільно-правової відповідальності є домовленість сторін, а тому специфіка такої відповідальності полягає у галузевому (тобто диспозитивному) методі правового регулювання, що базується на рівності учасників та їх вільному волевиявленні щодо такої відповідальності [4, с. 82]. Держава не покладає на себе обов'язок стежити за дотриманням цивільних прав суб'єктів цивільного обороту, натомість вона надає правовий захист тільки з ініціативи потерпілого. Саме у такий спосіб і проявляється диспозитивність цивільної відповідальності.

Вступаючи у цивільні правовідносини Держава, умовно кажучи, діє на рівних правах з іншими учасниками правовідносин. Коли Держава надає згоду відшкодувати шкоду, заподіяну внаслідок діяльності державних юридичних осіб, вона, фактично, погоджується на рівні умови цивільно-правової відповідальності, що застосовуються до всіх учасників цивільних правовідносин, забезпечуючи цим самим юридичний паритет прав та інтересів у цивільній площині. Можна підсумувати, що набуваючи статусу суб'єкта цивільної відповідальності за дії державних органів та дії державних юридичних осіб, Держава не вступає у публічно-правові повноваження в цьому аспекті, а тому може, за певних умов, потребувати допомоги від своїх органів, зокрема, для встановлення факту юридично значимої поведінки, визначення розміру шкоди, винесення обов'язкового судового рішення тощо.

Оскільки цивільно-правова відповідальність є, насамперед, відповідальністю завдавача шкоди перед потерпілим, а не перед Державою, вона настає за ініціативою потерпілого та має на меті відновити порушені цивільні права, то наявність елементу державного примусу не є обов'язковою. Як слушно зауважив В.І. Ольшанченко, для цивільно-правової відповідальності, у тому числі цивільної відповідальності Держави, примус втрачає свій визначальний характер і може розглядатись лише як факультативна ознака [5, с. 63]. Дослідник наголошує, що притягнення Держави до цивільно-правової відповідальності може супроводжуватись (*але не обов'язково – автор*) застосуванням до відповідних державних органів державного примусу, здійснюваного визначеними державними інституціями [6, с. 31].

Завданням відповідальності у цивільному праві не є покарати за поведінку, яка спричинила завдання шкоди, а перш за все, відновити порушені права та інтереси. І Держава має приймати ці «правила гри», вступаючи у цивільні правовідносини. Забезпечення цивільно-правової відповідальності Держави самою ж Державою, зокрема інколи засобами державного примусу, не означає каральної функції такої відповідальності. Держава не карає сама себе через зобов'язання сплатити компенсацію потерпілому, а навпаки захищає останнього і відновлює цивільно-правовий статус-кво.

Із огляду на складність та певну невизначеність питання ролі Держави як носія публічної влади і примусу у цивільно-правовій відпові-

дальності, деякі дослідники продовжують розглядати такий вид відповідальності як санкцію з боку Держави за порушення цивільних прав та обов'язків. Слід зауважити, що звуження поняття «цивільно-правова відповідальність» до поняття «санкція» притаманне для радянської цивілістичної доктрини, згідно з якою втручання Держави у сферу приватних відносин обмежувалось вкрай несуттєво. У сучасному цивільному праві ототожнення цивільно-правової відповідальності та санкції, на думку автора цієї статті, є некоректним, адже санкція втілює імперативний метод правового регулювання, у той час, як цивільній відповідальності притаманний диспозитивний метод, зокрема, але не виключно, через те, що така відповідальність може бути реалізована у добровільному порядку. Автор цієї статті погоджується з думкою І.С. Канзафарової про те, що розгляд цивільно-правової відповідальності лише як санкції, обов'язку або правовідношення не дозволяє осягнути весь феномен такої відповідальності [7, с. 376].

У цьому контексті слід також звернути увагу на розподіл концепцій цивільної відповідальності, який прослідковується у роботах різних дослідників обраної тематики. А саме, можна виокремити наступні підходи до розуміння явища цивільно-правової відповідальності: 1) концепція цивільної відповідальності як санкції (згадана вище), 2) концепція цивільної відповідальності як обов'язку, 3) концепція цивільної відповідальності як правовідношення. Варто відзначити, що такий поділ є досить умовним і характеризує цивільну відповідальність лише з одного боку та не враховує інші ознаки, притаманні цьому явищу як цілісній системі.

Деякі дослідники розглядають цивільну відповідальність з позиції обов'язку, який виконується за допомогою державного або іншого (громадського) примусу. Однак, така концепція не поширюється на випадки добровільної сплати компенсації, відшкодування шкоди, завданої потерпілому. За подібного тлумачення складається враження, що відповідальністю буде вважатись лише примусове виконання добровільного обов'язку, яке насправді є лише одним із способів притягнення до відповідальності. Відтак, окреслений підхід формує доволі фрагментарне уявлення про явище цивільної відповідальності.

Цікавою є позиція вітчизняних науковців, згідно з якою цивільна відповідальність тлумачиться як новий / доповнений обов'язок завдавача шко-

ди, що настає внаслідок протиправної поведінки. Так, пов'язуючи категорію відповідальності із категорією обов'язку, В.Д. Примаєв говорить, що першу слід сприймати як «*додатковий або новий обов'язок боржника-правопорушника, що виникає у зв'язку з невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання*» [8, с. 46-47]. Фактично, цивільна відповідальність розглядається як заміна або доповнення старого обов'язку (не порушувати протиправно цивільні права та інтереси) новим (відшкодувати завдану шкоду). З цього приводу, І.С. Канзафарова влучно зазначає, що цивільно-правова відповідальність – це не власне додатковий або новий обов'язок, а саме доповнення або заміна обов'язку, що існував до порушення, додатковим або новим [7, с. 97].

Окрім уже зазначених концепцій, цивільна відповідальність може також розглядатись як правовідношення, яке відбувається у площині «правопорушник-потерпілий». За такої кваліфікації цивільна відповідальність сприймається як вид охоронних відносин, які виникають з правопорушень і спрямовані на відновлення звичного стану цивільного обороту шляхом застосування несприятливих майнових наслідків до порушника. Проте, таке тлумачення є теж досить обмеженим і не враховує усі аспекти функціонального спрямування явища цивільної відповідальності Держави та той факт, що остання може наставати внаслідок завданої правомірними діями шкоди, а не обов'язково внаслідок правопорушення.

Підсумовуючи зазначене, варто наголосити, що автор цієї статті є прихильником системного підходу до вивчення інституту цивільно-правової відповідальності Держави за дії державних органів та дії юридичних осіб, що належать Державі, який полягає у комплексному дослідженні підстав такої відповідальності, принципів, функцій та її сутності.

Висновки. У якості підсумку наведеного вище, слід зауважити, що правова природа цивільно-правової відповідальності Держави за дії державних органів та дії юридичних осіб, що належать Державі, є актуальним, але досить специфічним та проблемним питанням, яке потребує наукового дослідження невіддільно від сучасних цивілістичних реалій. Цивільно-правова відповідальність Держави є правовідносинами з особливим суб'єктним складом, які спрямовані на відновлення порушених цивільних прав та інтересів і є компенсаційними за свою суттю. Зазначена функціональна спрямованість цивільної відповідальності пояснює на перший погляд парадоксальну правову природу цивільної деліктоздатності Держави – таку не можна тлумачити як покарання Державою самої себе. Натомість, засобами притягнення до відповідальності Держава виконує покладений на неї обов'язок компенсувати шкоду, завдану потерпілому діями або бездіяльністю своїх органів або юридичних осіб, що належать Державі, і відновити статус-кво у цивільних правовідносинах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Кравчук Д.В. Цивільно-правова відповідальність держави за шкоду, заподіяну приватним особам : дис. ... док. філософії : 081 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2020. 181 с.
2. Первомайський О. Цивільно-правова відповідальність держави Україна: конституційні засади. *Юридична Україна*. 2012. № 8. С. 62-67.
3. Шевчук О.М. Державний примус у системі засобів соціального впливу. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2002. № 17. С. 105-109.
4. Лещинська-Вьонцек М. Цивільно-правова відповідальність держави у правовідносинах реституції власності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Приватний вищий навчальний заклад Університет Короля Данила. Івано-Франківськ, 2019. 220 с.
5. Ольшанченко В.І. Цивільно-правова відповідальність держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2021. 241 с.
6. Ольшанченко В. Цивільно-правова відповідальність держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності: сутність, функції, види. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція*. 2019. № 41, Том 2. С. 30-33.
7. Канзафарова І.С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні : дис. ... док. юрид. наук : 12.00.03 / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ. 2007. 453 с.
8. Примаєв В.Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2005. 209 с.

Ілляшев М.І. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ ЗА ДІЇ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ ТА ДІЇ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ, ЩО НАЛЕЖАТЬ ДЕРЖАВІ

Розвиток державності, глибокі соціологічні перетворення, утвердження ідеалів гуманізму та справедливості зумовили переосмислення правових категорій інституту юридичної та зокрема цивільної відповідальності, механізмів та меж його дії. У свою чергу, це стало поштовхом до розквіту правовідносин щодо встановлення та притягнення Держави до відповідальності за дії державних органів та підконтрольних Державі юридичних осіб.

Визнання цивільної правосуб'єктності Держави детермінує необхідність наукового осмислення особливостей здійснення нею відповідних цивільних прав та обов'язків, поряд з виконанням публічно-правових функцій, у тому числі застосуванням заходів примусу у контексті притягнення винних суб'єктів до відповідальності.

Ця стаття присвячена розгляду специфіки правової природи цивільно-правової відповідальності Держави за дії державних органів та дії юридичних осіб, що належать Державі. Встановлено, що цивільно-правова відповідальність Держави є різновидом загальної цивільної відповідальності, а тому перша розглядається з контексті принципів та функціональної спрямованості цивільної відповідальності.

Автор визначає, що цивільно-правова відповідальність Держави полягає у застосуванні до Держави засобів впливу, які спрямовані на відновлення цивільних прав та інтересів потерпілих учасників цивільного обороту шляхом компенсації. Притягнення Держави до відповідальності має не лише індивідуальну відновлювану спрямованість, але й покликане забезпечити прийнятний рівень законності та верховенства права у суспільстві.

Особлива увага у статті присвячена питанню так званої «дуалістичної» правової природи цивільної деліктоздатності Держави, яка породжує свого роду парадокс у правовій площині, адже цивільна відповідальність за дії державних органів та юридичних осіб публічного права може вимагати від Держави застосування заходів примусу до самої себе. Однак, диспозитивний характер цивільної відповідальності та необов'язковість примусу як елемента цивільної відповідальності Держави вказують на те, що, насправді, Держава не карає саму себе, а у спосіб компенсації відновлює порушені цивільні права та інтереси потерпілих. Подібний парадокс у праві є підставою для численних дискусій сучасних науковців.

Автор резюмує, що неприпустимим є звуження поняття «цивільно-правова відповідальність» до понять «санкція», «обов'язок» чи «правовідношення», адже такі демонструють лише один із ряду напрямків явища цивільної відповідальності Держави та не надають комплексної характеристики останньому.

Ключові слова: Держава, державний орган, цивільно-правова відповідальність, дуалізм цивільної деліктоздатності Держави, примус, санкція.

Ilyashev M.I. THE LEGAL NATURE OF CIVIL LIABILITY OF THE STATE FOR ACTS OF STATE AUTHORITIES AND ACTS OF LEGAL ENTITIES OWNED BY THE STATE

Development of the rule of law, profound sociological changes, and establishment of the democratic values have invoked various progressive approaches to interpreting and understanding general and civil liability concepts, their legal categories, mechanisms, and functions. Particularly, the foregoing has fostered development of legal relations of the civil liability of the State for acts of State authorities and acts of legal entities owned by the State.

Recognition of the State's civil legal capacity determines the necessity to evaluate, how the State exercises its corresponding civil rights and obligations, alongside performing its public law functions, including the application of coercive measures in the context of holding perpetrators accountable.

This article is dedicated to examining peculiarities of legal nature of the State's civil liability for acts of State authorities and acts of legal entities owned by the State. It is established that the civil liability of the State is a type of general civil liability and, therefore, is considered within the framework of principles and functionality of the latter. Civil liability, due to its property nature, may be applied not only as a single measure, but also in conjunction with administrative and (or) criminal sanctions.

The author notes that the civil liability of the State provides for application of some sort of influence aimed at restoring civil rights and interests of injured participants in civil relations through compensation. Holding the State accountable not only has an individual restorative focus but also aims to ensure an acceptable level of legality in society. In such a way the State's civil liability contributes to the stability of a national legal system and upholds public confidence in the latter by providing for effective legal mechanisms of holding the State, its organs and legal entities under its auspices accountable for harm caused to injured parties.

In particular, the article highlights the issue of the so-called "dualistic" legal nature of the State's capacity to bear civil liability, which creates a kind of paradox in the legal sphere. Civil liability for acts of State authorities and legal entities of public law may require the State to apply coercive measures against itself. In fact, the State does not punish itself, but restores violated civil rights and interests through compensation. Such a conclusion derives, among others, from the circumstances of a dispositive nature of the civil liability and the fact that coercion is not a compulsory element of the State's civil liability. The foregoing discrepancies invoke numerous scientific debates.

The author concludes that it is unacceptable to narrow the concept of “civil liability” to that of “sanction”, “obligation” and “legal relationship” as those terms demonstrate only a particular shade out of several aspects of the civil liability of the State and do not provide a wholistic representation of this concept. In this regard, the author adheres to a systematic approach to study of the concept of the State’s civil liability, which provides for a comprehensive examination of the grounds for such liability, its principles and functions.

Key words: State, State authority, civil liability, State’s dualistic capacity to bear civil liability, coercion, sanction.